

Gyermek ~ gyerek

A morfológiában alternációról akkor beszélünk, ha azonos morfológiai kategóriához tartozó, (kvázi) azonos jelentéssel és funkcióval rendelkező szavak között részleges alak eltérés van. Ennek értelmében a *gyermek* ~ *gyerek* morfémákat is alakváltozatoknak (alternánsoknak) kell tekinteniünk. A *gyermek* változat a régebbi (már a 13. század elejétől létezett), a *gyerek* alak (amelynek létrejötte etimológiailag máig tisztázatlan) jóval későbbi, csak a 18. századtól van adatolva.

A *gyermek* ~ *gyerek* alternánsok funkcionálisan három csoportba is sorolhatók:

(1) Funkciótlán szabad alternációról beszélünk, ha bizonyos morfológiai környezetben (meghatározott toldalékok előtt, összetételi elő- és utótagokkal kapcsolatban) az alternánsok tetszőlegesen felcserélhetők. A *gyermek* ~ *gyerek* esetében ez annál is inkább lehetséges, hiszen az ÉKsz2-ban (Pusztai 2004) külön címszóként szereplő alakváltozatok jelentései többé-kevésbé azonosak (a *gyerek* négy, a *gyermek* öt jelentéséből három egybeesik: 1. 'nem felnőtt, (serdülő) személy, gyermek (nemre való tekintet nélkül) / tapasztalatlan kiskorú / gyerekes gondolkodású ember', 2. 'szülő(k) közvetlen leszármazottja', 3. *nép* 'fiúgyermek', például *Egy gyer(m)ekem van, meg egy lányom*.

Az alternánsok szabadon felcserélhetők például a következő esetekben: *gyermektelen* ~ *gyerektelen* 'nincs utódja', *gyerekeskedik* ~ *gyermekeskedik* 'gyermekkorát tölti valahol', *gyerekes* ~ *gyermekes* 1. 'felnőtthöz nem illő(en viselkedő)', 2. 'gyermekekre jellemző'.

Nemcsak a derivátumok, hanem az összetételek között is akadnak olyanok, amelyekben a két alakváltozat helyettesítheti egymást, például *gyer(m)ekkor*, ~*szereplő*, ~*színész*, ~*ész*, ~*fej*, ~*hang*, ~*holmi*, ~*csapat*, ~*méret*, ~*ruha*, ~*paradicsom*, ~*rajz*, ~*száj*, ~*szerelem*, ~*ülés*, ~*vasút*, ~*vers*, *gyer(m)ekes családapa*, *kisgyer(m)ek*.

Az alakváltozatok használatában ugyan érzékelhető némi nyelvjárási különbség is (nyugaton inkább a *gyerek*, keleten pedig inkább a *gyermek* előfordulása általánosabb), de elsősorban stilisztikai kérdés, hogy a *gyerek* vagy a *gyermek* változatot alkalmazzuk-e. Az azonos vagy kvázi-azonos fogalmat kifejező megnevezések (szinonimák) általában nem a fogalmi tartalom szempontjából hordoznak figyelemre méltó többletet vagy eltérést, hanem az emocionális jelentés szempontjából. A jelentés érzelmi tartalma mindig hordoz valamilyen értékelést, így az érzelmi tartalmat is hordozó szavakban ábrázoló és értékelő elem kapcsolódik össze, s erről nem szerencsés megfélekedni.

A beszélt köznyelvben többnyire a stilisztikai szempontból semleges jelentésű *gyerek* változatot használjuk, például *utcagyerek*, *fenegyerek*, *cseregyerek*, *zabigyerek*, *diákgyerek*, *szerelemgyerek*, *munkásgyerek*, *parasztyyerek*, *cigánygyerek*, *gyerekember*, s a csínytevő gyerekekre is kizárólag így szólunk rá: *Már megint rossz fát tettél a tűzre, te haszontalan gyerek!* A hivatalos nyelvváltozatok összetételeiben azonban általában a *gyermek* változat szerepel az összetett szavak elő- vagy utótagjaként, például orvosi-egészségügyi szak kifejezésekben: *gyermekbénulás*, *gyermekparalízis*, *gyermekhalandóság*, *gyermekáldás*, *gyermektápszer*, *gyermeklélektan*, *gyermekpszichológus*; intézménynevekben: *gyermekbíró*, *gyermekjátékszótér*, *gyermekkórház*, *gyermekotthon*, *gyermekmegőrző*, *gyermeküdülő*, *gyermekváros*; jogi kifejezésekben: *gyermekgondozás*, *gyermekfelügyelő*, *gyermekkrablás*, *gyermekgyilkos*, *gyermekvédelem*, *gyermekmunka*.

(2) Funkciótlan kötött alternációról beszélünk, ha az adott morfológiai környezetben az alomorfofok felhasználhatósági feltételei kötöttek, tehát bizonyos toldalékok előtt, illetőleg bizonyos szókapcsolatokban az alakváltozatok közül csak az egyik jelenhet meg, például *gyermeteg* 1. 'gyermekien ártatlan, naív', 2. pejor. 'kezdetleges, komolytalan' (*gyereteg), *gyermeki* 1. 'gyermekre jellemző', 2. 'gyermek részéről a szülő iránt megnyilvánuló' (*gyereki), *gyerkóc* (*gyermekőc) nép 'serdülőkorú vagy ennél fiatalabb (fiú)gyerek', *gyermekded* (*gyerekded) 'gyermekien naív', *gyermekláncfű* 'pityang' (*gyerekláncfű), *gyerekember* 'nagyon fiatal ember' (*gyermekember). Az alomorfofok ilyenkor komplementáris disztribúcióban vannak egymással, tehát nem helyettesíthetik egymást. Az alternánsok természetesen önálló jelentésükben sem cserélhetők fel egymással: családias stílusban a felnőtt férfiak megjelöléseként kizárólag a *gyerek* változatot használjuk, például *Jó gyerek az öreg!* vagy *Dunántúli gyerek vagyok!*, ahogy (felnőtt) társaság megszólításaként is (bizalmas stílusban) a *Gyerekek!* (és sohasem a **Gyermekek!*) változatot alkalmazzuk. Az ÉrtSz. a *gyermek* változat önálló jelentéseiként a következőket veszi fel: 'valakinek az ivadéka', például *Izrael gyermekei*; 'valamely kor vagy közösség jellegzetes képviselője', például *A nép gyermeke*, *a XX. század gyermeke*; 'valamiből nagy mértékben részesülő személy', például *a szomorúság gyermeke*; 'valaminek okozata, következménye', például *Reszpublika, szabadság gyermeke!* (Petőfi: Reszpublika). Ezekben a jelentésekben szinte kizárólag a választékosabb *gyermek* alternánsot használjuk.

Funkciótlan kötött alternációval találkozunk az állandósult szókapcsolatokban is, például *Meghalt a gyerek, oda a komaság!* 'megszűnt az érdekközösség, és vele együtt a jó viszony is'; *nevének nevezi a gyereket* 'kertelés nélkül megmond valamit'; *gyerek még az idő!* 'korán van'. Mivel az állandósult szókapcsolat elemei sohasem cserélhetők fel azonos disztribúciójú más elemekkel, így a fenti szólásokban található *gyerek* szót sem szerencsés a *gyermek* változattal helyettesíteni.

(3) Ha az alternánsok között nemcsak részleges alaki eltérés van, hanem ehhez jelentésbeli különbség is társul, funkciós alternációról beszélünk, például *gyermekes* 'akinek (több) gyermeke van' ~ *gyerekes* 'felnőthöz nem illő(en) viselkedik', *gyermekeskedik* 'gyerekkorát tölti valahol' ~ *gyerekeskedik* 'gyerekesen viselkedik', *gyermekség* 'gyermekkor' ~ *gyerekség* 1. 'gyerekes viselkedés', 2. 'jelentéktelen apróság', *gyerekjáték* 'amit nagyon könnyű megtenni, elvégezni' ~ *gyermekjáték* 'gyermeknek való játék', *gyerekágy* 'kisgyermeknek való rácsos ágy' ~ *gyermekágy* 'az anya szülés közbeni és utáni állapotának jelképe', *gyermekbetegség* 'gyermekkorú heveny, fertőző betegség' ~ *gyerekbetegség* 'mozgalom, szervezet életében jellemző kezdeti gyöfatékoság'.

SZAKIRODALOM

- Ferenczy Géza 1964. Nyelvművelő levelek. Gondolat, Budapest. 127: 108–9.
 Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1983. Nyelvművelő kézikönyv I: 732.
 Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.

H. Varga Márta